

Results. *The railway infrastructure of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – 1980s was characterized by rapid development. The formation of the railway network, the density of which significantly outpaced all-Union indicators, was completed. Thanks to the technical reconstruction, it was possible to significantly increase the freight capacity of the railways. Measures were developed on the scientific and technical problems related to the improvement of technology and organization of transportation, concentration of production, the introduction of new types of traction on the railroad, and the railway engineering industry was greatly developed.*

Originality. *However, in modern historiography, there are no studies devoted to the modernization and achievements of rail transport in the 1960s – the first half of the 1980's, which predetermines the subject matter of this article.*

Conclusion. *Modernization of the railway transport of the republic has allowed to form a powerful material and production base of the industry, which Ukraine enjoys in the modern period*

Keywords: *USSR, rail, technical reconstruction, electrification, transport network turnover.*

*Надійшла до редакції 01.09. 2017
Затверджена до друку 10. 09. 2017*

УДК 94(477): 94(100): 930.1

РОМАНЬКО Ірина Іванівна,
доцент кафедри професійної педагогіки
та соціально-гуманітарних наук
Кіровоградської льотної академії
Національного авіаційного університету
e-mail: kafedra09@i.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ «ЗЕЛЕНОЇ БРАМИ»: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується стан опрацювання проблематики початкового етапу німецько-радянської війни, зокрема оточення 6-ї та 12-ї армій у липні – серпні 1941 року; причин масового потрапляння в полон червоноармійців, їх утримання в німецьких концентраційних таборах; порушено спірне питання кількості військовополонених. Окреслено перспективи наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Ключові слова: *історіографія, Уманський «котел», Зелена брама, радянські військовополонені, концентраційний табір.*

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах загострення російсько-українського військового та інформаційного протистояння надзвичайної актуальності набули питання національної самосвідомості й ідентичності та національної пам'яті.

Майдан і агресія Росії проти України 2014 року стали каталізаторами ідеологічного дистанціювання від радянської версії трактування подій Другої світової війни та їх переосмислення не лише в середовищі фахівців, а й громадськості.

У сучасних умовах перед історичною наукою в Україні постали нові, винятково відповідальні завдання. У першу чергу – це сприяння будівництву національних Збройних Сил, національно-патріотичному вихованню молоді. Вирішення цих завдань можливе лише на основі глибокого і всебічного переосмислення військового досвіду минулого.

Необхідно враховувати гіркий досвід початкового етапу німецько-радянської війни в екстремальних умовах російської агресії на Сході України, що триває в наші дні. Відсутність механізму «швидкого реагування», психологічна розгубленість, навіть безпорадність завдали значних втрат суспільству.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографію проблеми умовно можна поділити на вітчизняну та зарубіжну. Вітчизняну розподіляємо на радянську (в межах якої

виокремлюємо три хронологічні періоди: воєнний та повоєнний час; 1950-ті – середина 1980-х років; друга половина 1980-х – початок 1990-х років) та сучасну – 1990-ті роки – початок ХХІ ст.

Порівняння й співставлення наукових досліджень вітчизняних істориків періоду незалежності України з опублікованими працями радянських істориків дає змогу виявити неточності, а часто й відверті фальсифікації.

Особливої уваги заслуговує зарубіжна історіографія, адже іноземні історики не були обмежені при написанні своїх праць тиском тоталітарної системи і мали широкий доступ до різноманітних джерел.

Формулювання цілей. На підставі комплексного аналізу наукової літератури визначити стан дослідження маловідомих аспектів початкового періоду німецько-радянської війни на території Кіровоградщини та Черкащини, пов'язаних з оточенням радянських армій, полоном значної кількості військовослужбовців.

Поставленою метою обумовлено такі **завдання**:

а) проаналізувати ступінь опрацювання науковцями наступних питань: встановлення причин масового потрапляння в полон червоноармійців у перші місяці війни, висвітлення причин масового знищення німецькою окупаційною владою радянських військовополонених, ставлення до військовополонених населення окупованих територій, допомоги полоненим тощо;

б) з'ясувати точку зору сучасної історичної науки щодо важливості продовження пошуку в українських та закордонних архівах документальних матеріалів (у тому числі й розкриття засекречених матеріалів) про становище радянських бранців у полоні.

Виклад основного матеріалу. Складна, завжди актуальна для суспільства проблема військового полону заідеологізованою радянською історіографією не вивчалася – кремлівський режим не міг відкрито визнати, що така величезна маса військ опинилася в 1941–1942 роках у ворожих руках за його безпосередньої вини. Отже, проблема не вписувалася в офіційний міф «Великої Вітчизняної війни», сутність котрого, за оцінкою завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ О. Лисенка, полягала у сакралізації, глорифікації, романтизації подій, що за своєю природою не могло вірно показати всі суперечності німецько-радянської війни [1, 15–16].

З другої половини 1950-х років історики стали приділяти більшу увагу вивченню подій початкового періоду війни, розширюється й джерельна база, активізується видавнича діяльність партійних архівів. У книгах М. Супруненка [2] і Б. Тельпуховського [3] одними з перших зроблені спроби розкрити деякі причини невдач Червоної армії у 1941 році, оточення військ та полону значної кількості людей.

Практично до середини 1980-х років про радянських військовополонених в академічних історичних дослідженнях не згадувалося. Але в радянській літературі ця тема не була заборонена. Їй присвячені як окремі сюжети, так і цілі оповідання, вірші, новели та романи [4]. Публікувалися мемуари червоноармійців і командирів, які пройшли нацистські табори для військовополонених [5]. У цих текстах розповідається про різноманітні долі колишніх в'язнів, обставини їх перебування в неволі, а також відображається уявлення про те, як повинна поводитися «радянська людина» у ворожому полоні. Видавали літературні записи спогадів оточенців-воєначальників [6].

Тільки з другої половини 1980-х – початку 1990-х років з'являються публікації, де дуже обережно, часто тенденційно і неглибоко, висвітлювали деякі аспекти цього питання [7]. Автори аналізували прорахунки радянського військового командування, побіжно згадували про полонених як про наслідок бойових операцій [8].

Через об'єктивні причини українська історіографія значно пізніше отримала змогу розпочати всебічний аналіз згаданої проблематики, дослідити біографії військовополонених на території України. Вивчаючи дане питання з позицій сьогодення, нами критично переосмислено і проаналізовано праці О. Буцько [9], М. Ковалю [10], В. Короля [11], О. Лисенка [12], О. Марущенка [13], І. Муковського [14], В. Полуди [15],

О. Потильчака [16], В. Стецкевича [17], Ю. Фасольняка [18], С. Шевченка [19] та інших, в яких розглядаються окремі аспекти обраної теми.

До вичерпної відповіді на питання, яким насправді було життя радянських військовополонених, ще далеко.

У німецькій історіографії цілий комплекс питань, пов'язаних з перебуванням радянських військовополонених на окупованих землях СРСР у підпорядкуванні структур Верховного головнокомандування сухопутних військ Німеччини (статистика втрат, історія армійських, стаціонарних, пересильних таборів, контакти з місцевим населенням, служба в допоміжних підрозділах Вермахту і поліції тощо) належить до маловивчених. Винятком є дипломна робота Християна Мьолера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді [20]. Дослідження професора Гейдельберзького університету К. Штрайта є найбільш цитованою книгою з проблеми радянських військовополонених у Німеччині в 1941–1945 роках [21]. Оцінки загальної кількості радянських бранців і число загиблих у німецькому полоні наведені у працях Р. Рюрупа [22], К. фон Типпельскірха [23], К. Штрайта [24] тощо.

Торкаючись гуманітарного зрізу проблеми військового полону, К.-Д. Мюллер вважає, що дослідження долі військовополонених – одна з небагатьох можливостей повернути жертвам концтаборів хоча б частку їхньої гідності [25]. Саме німецька громадськість і наукові кола у 2000 році ініціювали міжнародний проект «Радянські офіцери, які померли в німецькому полоні в 1941–1945 рр.».

В історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися у вигляді мета-оповіді. Увага істориків В. Шевченка [26], Т. Вронської [27], А. Шнеєра [28] та інших зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умовах утримання та працевикористання на території Третього райху, функціонування табірної системи.

До цього часу не відновлена повна картина нацистської політики щодо радянських військовополонених як на теренах всієї України, так і окремих її регіонів, не висвітлені масштаби знищення полонених у таборах, на полі бою тощо. Та все ж опубліковані дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених надають можливість авторові запропонованої статті реконструювати питання в цілому.

Надзвичайно інформативною з огляду на кількість залучених джерел є стаття Т. Пастушенко «Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення» [29]. У публікації викладено основні історіографічні напрацювання та запропоновано перелік дослідницьких питань до цієї теми. В одній із своїх наукових праць авторка на прикладі перших літературних творів про радянських військовополонених аналізує формування у 1940–1950-х роках образу «людини в полоні» у радянському суспільстві [30].

В. Левикін і Т. Пастушенко у статті «По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни» досліджують механізм фільтрації німецьким командуванням радянських бранців. Автори розповідають про пересильні та стаціонарні табори, у тому числі – в Кіровограді (дулаг 171 – шталаг 305) [31, 348].

Цікавою для вивчення багатоаспектної теми військовополонених є стаття Т. Пастушенко «Вихід частин Червоної армії з київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат» [32]. Дослідниця ставить ряд важливих запитань: як діяли військовослужбовці, потрапивши у надзвичайну ситуацію? Тобто ті рядові і командири, які мали виконувати накази генералів, розстріляних через місяць після початку війни в липні 1941 року? Як вони мислили? Якими шляхами виходили у розташування своїх частин? Як вижили в полоні? Як вижили ті оточенці на окупованій території, кому пощастило unikнути полону? Як склалася їх доля після того, як вони дісталися у розташування частин Червоної армії? І, зрештою, найважливіше питання: чому така велика кількість червоноармійців потрапила у німецький полон? Віднайдені відповіді

мають сприяти визначенню помилок та розумінню причин поразок Червоної армії у перший період війни з нацистською Німеччиною.

Побіжно питання полону присутнє в статті Т. Вронської та Т. Пастушенко «Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців» [33]. На прикладі долі бійців і командирів Червоної армії, співробітників НКВС, які вийшли з оточення, автори уперше в історіографії порушили проблему ставлення в СРСР до цієї категорії військовослужбовців, ототожнення їх правового статусу з військовополоненими.

У дисертаційній роботі «Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.» О. Заболотний поглиблено розглядає стан, умови перебування та методи знищення військовополонених на окупованій території, внесок полонених у боротьбу з ворогом [34].

На основі низки архівних джерел І. Мякий досліджує історію створення в Україні німецьких концтаборів, їх реорганізацію та переміщення; роль деяких українських громадських установ і церкви у полегшенні долі військовополонених; порушує спірне питання кількості загиблих бранців в Україні [35].

У 1994 році російськими архівістами було видано довідник про місця зберігання документів про німецькі табори, гетто та інші місця примусового утримання людей у період 1941–1945 років, у якому вміщено відповідні дані й по Україні [36].

У незалежній Україні виникла нагальна потреба у подібному ґрунтовному виданні. І воно побачило світ. Це – «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» [37]. До праці долучилися працівники всіх центральних та обласних державних архівів України, а також державного архіву Російської Федерації, Федерального архіву в Берліні та Федерального військового архіву у Фрайбурзі.

І. Петренко у статті «Табори, тюрми та гетто на окупованій нацистами території Кіровоградської області» [38] наводить дані про 14 таборів для військовополонених, що відзначалися особливо тяжкими умовами утримання ув'язнених.

Помітним явищем у дослідженні теми полону стала «Книга пам'яті шталягу 349 (Умань)» [39]. Розділи містять короткі історичні відомості про трагедію оточення 6-ї та 12-ї радянських армій; створення одного з перших в Україні нацистського табору для військовополонених, відомого, як «Уманська яма», трагічну долю поранених та хворих полонених червоноармійців, безкорисливість військових медичних працівників, пошуки краєзнавцями відомостей про загиблих бранців; документально занотовані військовими лікарями відомості про поховання.

У шостому розділі є світлини, зроблені у серпні 1941 році, у тому числі: червоноармійці здаються у полон німецьким військам («Зелена брама»); колона військовополонених червоноармійців («Зелена брама»); німецькі вояки хизуються захопленим бойовим прапором військової частини Червоної армії в районі села Підвисоке («Зелена брама»); панорама збірно-пересильного пункту 17-ої польової німецької армії («Уманська яма»); колона радянських військовополонених, м. Умань; картка німецької адміністрації на військовополоненого шталягу 349 (Умань) Федотова П. К., взятого в полон 6.08.1941 року у селі Підвисоке («Зелена брама»).

Про встановлення імен загиблих в «Уманській ямі» розповідається у статті С. Кривовської [40]. Матеріал містить інтерв'ю з директором Уманського краєзнавчого музею Ю. Торгалю, автором книги «Забуттю не підлягає». Книга-дослідження присвячена похованням одного із трьох лазаретів табору.

У 2013 році співробітники Наукової бібліотеки Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини уклали бібліографічний покажчик літератури [41], значна частина змісту якого стосується трагічних подій 1941 року на Уманщині, пов'язаних з оточенням радянських військ та концтабором «Уманська яма». Серед багатьох варто виділити статті М. Мельниченко [42] та Н. Петриченко [43].

На краєзнавчому принципі відбору матеріалу побудовано бібліографічний показник «Шляхами Перемоги» [44]. З понад 1190 записів слід відзначити публікації І. Братченка [45], В. Вовченко [46], Н. Кравченко [47], Ю. Матівоса [48] та В. Шурапова [49] про оточення 6-ої та 12-ої армій, німецькі табори на Кіровоградщині.

Для сучасного читача «котел» під Уманню не можна назвати «білою плямою» війни, в першу чергу завдяки Є. Долматовському та його книзі «Зелена брама» [50]. Він був безпосереднім учасником подій, сам пройшов пекло «Уманської ями», про що написав у «Записках поета» [51] та нових сторінках до «Зеленої брами» [52]. Появі цих творів передували спогади І. Хізенка «Сторінки, що ожили» [53], написані на основі фронтового щоденника автора, випадково виявленого після війни. Його опублікував журналіст М. Федотов ще у 1961 році. З цього часу слід вести відлік дослідженням подій, що сталися навколо Зеленої брами в серпні 1941 року.

Серед наукових розвідок, присвячених подіям оточення 6-ї та 12-ї радянських армій особливе місце займає книга В. Даценка «Зеленая брама: возвращение к легенде» [54].

Спираючись на раніше невідомі архівні матеріали, спомини ветеранів, результати пошукової діяльності, автор намагається з максимальною достовірністю реконструювати події, що відбулися в кінці липня – на початку серпня 1941 року в межиріччі Синюхи і Ятрані. В кількох розділах розглядається питання полону: «Трагедія полону», «Загиблі в полоні», «Прийняті в полон. Трагедія генералів Понеделіна і Кірілова».

У численних публікаціях В. Даценко знайомить читачів з трагічними подіями початку війни [55], розповідає про створені нацистами під час окупації на території Кіровоградської області табори для військовополонених [56]. Автор проаналізував віднайдені ним в архівах особові картки полонених. Серед багатьох тисяч документів було знайдено персональні картки кількох уродженців Кіровоградщини, які вважалися зниклими без вісті.

Важливим етапом у дослідженні подвигу і трагедії героїв Зеленої брами стала публікація книги «Оточення вогневе» письменника-краєзнавця, учасника бойових дій, який пройшов полон, М. Ковальчука [57].

О. Панасенко в статті «Сторінки історії німецької окупації Кіровоградщини 1941–1944 рр. Концтабір на станції Адабаш» [58] аналізує умови, в яких утримувалися радянські бранці.

О. Пагіря у розвідці «Місця нацистського терору на території Кіровоградської області, 1941–1944 рр.» [59] подає перелік та категорії таборів для військовополонених, умови утримання бранців, кількість загиблих. Про побутові умови в таборі залишив свої спогади один із його в'язнів червоноармієць І. Яковлев. Наведена цікава інформація про офлаг «Будинок російських льотчиків», де утримували близько 60-ти – 70-ти полонених радянських пілотів.

Питання про радянських генералів, які потрапили у полон на території України, є вузькоспецифічним, оскільки охоплює долі декількох десятків осіб. Однак воно є невід'ємною складовою важливої проблеми – причин, характеру, масштабів втрат вищого командно-начальницького складу збройних сил СРСР у 1941–1945 роках. Першими її почали вивчати на Заході, однак справа ускладнювалася недоступністю радянських архівів. Найбільшого успіху досяг професор Блумінгтонського університету (США) Майкл Перріш, який склав та опублікував у Великобританії список полонених генералів [60]. Йому правильно вдалося встановити факт перебування у ворожій неволі 48-ми радянських воєначальників.

У статті О. Маслова «Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.)» [61] наводяться обставини захоплення в полон генерал-майора С. А. Ткаченка, який при виході з оточення зазнав поранення. На завершальному етапі боїв під Уманню в руках ворога опинилися генерал-лейтенант І. М. Музиченко, генерал-майори М. Г. Снегов, І. О. Корнилов, П. І. Абрамідзе та Я. І. Тонконогов.

Трагічним долям кількох воєначальників, які потрапили до рук німців у серпні 1941 року в районі села Підвисоке під час Уманської операції, присвячені студії Ю. Лискіна [62] та О. Чорного [63].

Про демографічний вимір поразки 1941 року та масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України йдеться в науковій розвідці О. Марінченка [64]. У статті проаналізовано підходи до проблеми обрахування втрат Червоної армії військовополоненими. Шляхом зіставлення радянських і німецьких статистичних даних уточнено кількість радянських бійців і командирів, які потрапили у полон в 1941 році.

Залучення дослідником численних архівних матеріалів дозволило йому не погодитися з тезою про нібито свідоме, і головне, значне завищення німецькою стороною кількості радянських бійців і командирів у полоні. Навпаки, мали місце випадки заниження статистичних даних про їх чисельність із метою приховування масштабів масової загибелі, чи хоча б максимально допустимого применшення трагедії. За оцінками Німеччини, в оточенні під Уманню (станом на 8 серпня) захоплено до 103 тисяч радянських військових.

Більшість сучасних дослідників, в основному, підтверджують німецькі цифрові показники. Серед них – О. Нуждін. Книга російського історика «Уманский «котел»: Трагедия 6-й и 12-й армий» [65] ґрунтується на матеріалах не тільки радянських, а й німецьких архівів. Автору вдалося отримати документи всіх німецьких з'єднань, які брали участь у битві під Уманню. Численні протоколи допитів радянських командирів дозволили поглянути на катастрофу оточення армій очима її безпосередніх учасників.

За уточненими даними на 8 серпня 1941 року кількість захоплених німецькими з'єднаннями полонених у битві під Уманню виглядає наступним чином: 1-ша танкова група – 45,5 тисяч чоловік, 17-та армія – 52,8 тисяч. Загалом у полон потрапило 98,3 тисячі чоловік [66, 223], тобто ненабагато менше від 103 тисяч, заявлених в офіційних повідомленнях.

Що стосується радянських оцінок оточеного угруповання та втрат полоненими, то вони докорінно відрізняються від німецьких у бік значного заниження. І досі є дослідники, які підтримують цю оцінку, не погоджуючись із цифровими показниками німецької сторони щодо кількості полонених, а фактично просто ігноруючи їх як начебто ненадійні [67, 426]. У краєзнавчому повідомленні «Борг пам'яті та поклик душі» [68], розміщеному на порталі «Черкаський край», В. Лепський (полковник медичної служби в запасі, краєзнавець) та О. Русін (ветеран-прикордонник) називають кількість радянських солдат та офіцерів, які потрапили в полон – 55 тисяч.

Проблема обліку військових втрат у Червоній армії в роки німецько-радянської війни стала предметом дослідження Л. Рибченко [69]. У статті розглянуто правила обліку людських втрат протягом 1941–1945 років у Червоній армії, проаналізовано зміни, що відбулися у порядку обліку втрат протягом війни, вказано на недоліки існуючої системи обліку. Наводяться причини, за якими військовослужбовці враховувалися зниклими безвісти.

Одним із перших у пострадянський період, хто порушив тему причин загибелі в Уманському «котлі» двох радянських армій, був Д. Клюєнко. У своїй статті «Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень – серпень 1941 р.)» [70] він торкається питання полону червоноармійців, які потрапили в оточення. Автор розповідає про обставини захоплення в полон генералів І. М. Музиченка, П. Г. Понеделіна та О. Д. Соколова. У науковій розвідці він полемізує з Є. Долматовським. Гідно оцінюючи його роботу щодо збирання матеріалу й висвітлення невідомих сторінок початкового періоду війни, історик не погоджується із заниженою цифрою полонених 6-ї й 12-ї армій, названою в книзі російського письменника.

У 1994 році на сторінках Українського історичного журналу було опубліковано статтю Б. Петрова «Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941р.?» [71].

Спираючись на архівні матеріали автор називає цифру полонених після трагедії уманського «котла» – 103 тисячі радянських солдат і офіцерів.

Не оминає дискусійного питання щодо кількості радянських бранців, які опинилися в полоні після уманського оточення, історик В. Грицюк. У своїй книзі «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України» [72] він погоджується з цифрою у 103 тисячі.

У 2009 році з нагоди 68-ї річниці подій у селі Підвисоке Новоархангельського району пройшов круглий стіл під назвою «Зелена Брама: героїзм і біль». Про цю подію опублікували матеріали А. Кузнецова [73] та В. Єлецький [74]. Історики, пошуковці, краєзнавці з Кіровограда, Кривого Рогу, Запоріжжя, а також Росії ділилися думками про причини оточення і розгрому 6-ї і 12-ї радянських армій, міркували про результати Уманської операції, говорили про простий людський подвиг солдатів і офіцерів.

У серпні 2011 року у Підвисокому відбулася науково-практична конференція «Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять», за матеріалами якої був опублікований спеціальний випуск краєзнавчого вісника Кіровоградщини [75].

У вересні 2016 року дослідники теми мали змогу повідомити про свої наукові розвідки під час проведення у місті Кропивницькому та в селі Підвисокому Всеукраїнської наукової конференції «Зелена Брама. Літо 1941-го: героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій».

Лише в останні роки у працях науковців, публіцистів зустрічаємо окремі згадки про так званих дезертирів Червоної армії. Прикладом є стаття В. Кучера [76], у якій наводяться факти добровільної здачі у полон, аналізуються причини дезертирства. Ю. Фролов розглядає такі явища як одну з форм виявлення антисталінського бунту у збройних силах, в цілому проти тоталітарного режиму [77, 197].

Автор статті «Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.)» Ю. Костенко досліджує становище радянських військ на початку війни. Він підкреслює, що жорстокі сталінські закони проголошували зрадниками не лише тих, хто залишав бойові позиції, а й тисячі полонених. Однак, у багатьох арміях світу ці люди не розглядалися як зрадники чи злочинці [78].

І. Дерейко звертається до питання проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» [79]. Він аналізує це явище на підставі архівно-слідчих справ з фондів Галузевого державного архіву служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Висновки. Попри дійсно серйозні історіографічні надбання у справі вивчення трагічних подій битви під Уманню, робота науковців у даному напрямку триває і надає все глибші та ґрунтовніші фактичні та узагальнені матеріали з даної проблематики. Почасти такий стан справ зумовлений відкриттям нових, раніше не опрацьованих істориками джерельних масивів, що доповнюють або й докорінно змінюють уявлення про досліджуваний предмет.

Однак і наявний доробок не «закриває» питання в повному обсязі. Залишаються не осмисленими в теоретико-воєнному плані причини і наслідки полонення і загибелі в полоні величезної кількості військовослужбовців, їхній морально-психологічний стан, обставини перебування в місцях утримання і стратегії виживання, моральна та правова реабілітація тощо.

До завдань, які потребують подальшого вивчення, належать: уточнення й конкретизація статистичних даних щодо кількості радянських військовослужбовців, які опинилися в полоні внаслідок Уманського «котла»; написання історії окремих концентраційних таборів та вивчення долі конкретних в'язнів з точки зору соціальної історії та історії повсякденності.

Зміщення дослідницького фокусу від організаційних структур військового полону до особи самого бранця дозволить зосередити увагу вчених не тільки на причинах масової загибелі, а й на способах виживання полонених. Така постановка проблеми допоможе

побачити не одноманітну групу радянських військовополонених, а безліч варіантів життєвих історій, національних, світоглядних, психологічних характеристик, що зрештою може привести до розуміння мотивації тих чи інших дій, оцінки їх наслідків.

Соціальна, усна, інтелектуальна, гендерна історія, історія повсякденності та інші сучасні напрями історичної науки є найбільш затребувана в процесі пошуку відповідей на виклики часу.

Література

1. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2015. – № 2. – С. 4–22.
2. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – Київ : Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
3. Тельпуховский Б. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945 гг.: краткий очерк / Б. Тельпуховский. – М. : Госполитиздат, 1959. – 574 с.
4. Довженко О. П. Україна в огні: кіноповість, щоденник / О. П. Довженко. – Київ : Рад. письменник, 1990. – 416 с.
5. Бондарец В. И. Военнопленные. Записки капитана / В. И. Бондарец. – М. : Молодая гвардия, 1960. – 287 с.
6. Баграмян И. Х. Так начиналась война / И. Х. Баграмян – Київ : Политиздат Украины, 1984. – 493 с.
7. Кисилев В. Н. Последствия оценок действия Южного фронта в начальном периоде Великой Отечественной войны / В. Н. Кисилев, Н. М. Романичев // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 14–21.
8. Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В. О. Замлинский. – Київ : Изд-во Украина, 1991. – 509 с.
9. Буцько О. В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О. В. Буцько // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
10. Коваль М. В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 69–91.
11. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – Київ : Академія, 2004. – 125 с.
12. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 165–194.
13. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша / НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2010. – С. 83–142.
14. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. – 567 с.
15. Полуда В. А. Статус військовополонених в нацистських таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової окупації / В. А. Полуда // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 98. – С. 67–71.
16. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дисертація... канд. іст. наук / О. В. Потильчак. – Київ : Нац-й пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1999. – 207 арк.
17. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2010. – Кн 1. – С. 43–82.
18. Фасольняк Ю. Ю. Деякі аспекти Уманської оборонної операції у світлі нових документів / Ю. Ю. Фасольняк // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 4. – С. 240–244.
19. Шевченко С. Історіографія оборонних боїв на Кіровоградщині влітку 1941-го (у краєзнавчих дослідженнях радянських часів та доби незалежності України) / С. Шевченко // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 27–34.
20. Mdller C. Massensterben und Massenvemichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941–1944. – Magisterarbeit : Schulenburg-Leine, 2001. – P. 8.
21. Штрайт К. «Они нам не товарищи». Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт; пер. с нем. И. Дьяконова. – М. : Русское ист. общество, 2009. – 480 с.
22. Война Германии против Советского Союза, 1941–1945: документальная экспозиция / под ред. Р. Рюрупа; пер. с нем. Т. Переверзевой. – Берлин : Blank & Reschke, 1994. – 287 с.
23. Типпельскирх К. фон. История Второй мировой войны 1939–1945 / К. фон Типпельскирх; пер. с нем. М. А. Захарченко. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2001. – 795 с.

24. Штрайт К. Советские военнопленные в Германии / К. Штрайт // Вторая мировая война: взгляд из Германии. – М. : Эксмо; Яуза, 2005. – С. 233–258.
25. Мюллер К.-Д. Советские военнопленные и интернированные / К.-Д. Мюллер // Військовий полон і інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років: матеріали міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – 336 с.
26. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.) / В. Шевченко // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років: матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – 336 с.
27. Вронська Т. В. Оточенці перших «котлів» 1941р.: право та безправ'я / Т. В. Вронська // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. 29 квітня 2015 р. / уклад. О. Є. Лисенко, В. П. Шевчук, О. Л. Скрябін [та ін.]. – Київ : НУОУ, 2015. – С. 73–78.
28. Шнеер А. Плен: советские военнопленные в Германии, 1941–1945 / А. Шнеер. – М. : Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – 623 с.
29. Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. 14. – С. 37–45.
30. Пастушенко Т. Від ізгоя до «невідомого героя» війни. Образ радянської людини в полоні в офіційній ідеології та радянській літературі / Т. Пастушенко // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць / відп. ред. О. Є. Лисенко. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 587–597.
31. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга / НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2011. – С. 340–385.
32. Пастушенко Т. Вихід частин Червоної армії з київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 17. – С. 61–76.
33. Вронська Т. В. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. В. Вронська, Т. В. Пастушенко // УДЖ. – 2015. – № 2. – С. 22–41.
34. Заболотний О. М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.: дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / О. М. Заболотний. – Київ : Київський Національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. – 207 с.
35. Мягкий І. М. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Архіви України. – 2015. – Вип. 3. – С. 101–114.
36. Справочник о местах хранения документов о немецко-фашистских лагерях, гетто, других местах принудительного содержания и насильственном вывозе граждан на работы в Германию и другие страны Европы в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / сост. Т. И. Аниканова, А. Л. Райхцаум [и др.]. – М. : Росархив, 1994. – 175 с.
37. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / за ред. М. Г. Дубик. – Київ : Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», 2000. – 304 с.
38. Табори, тюрми та гетто на окупованій нацистами території Кіровоградської області / упорядкування та коментарі: Іван Петренко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/zdp/2014-zdp4.pdf>.
39. Книга пам'яті шталагу 349 (Умань) / редкол. Ю. В. Торгалло, Д. В. Абрамець [та ін.]. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. – 313 с.
40. Кривовська С. Умань повертає імена «радянським зрадникам»... посмертно: [встановлення імен загиблих в «Уманській ямі»] / С. Кривовська // Молодь Черкащини. – 2012. – 2 травня. – С. 6.
41. Історія Уманщини: бібліографічний покажчик / укладач: директор Наукової біб-ки УДПУ ім. П. Тичини Т. В. Григоренко. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 132 с.
42. Мельниченко М. Уманська яма: геноцид зблизка / М. Мельниченко // Черкаський край. – 1994. – 26 листопада.
43. Петриченко Н. В. К. Павелковський : керівник підпільно-патріотичної групи, брав участь у звільненні військовополонених з «Уманської ями» / Н. Петриченко // Уманська зоря. – 1993. – 15 грудня. – С. 3.
44. Шляхами Перемоги: бібліографічний покажчик (до 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні) / за ред. Т. П. Макарова. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2010. – 132 с.
45. Братченко І. Трагедія біля села Підвисокого, де влітку 1941 року потрапили в оточення і загинули 6-та і 12-та армії / І. Братченко // Народне слово. – 2000. – 8 серпня. – С. 3.
46. Вовченко В. Вічна біль Зеленої брами / В. Вовченко // Зорі над Синохою. – 2009. – 4 липня. – С. 3.
47. Кравченко Н. Тут був концтабір... / Н. Кравченко // Новгородківські вісті. – 2007. – 6 квітня. – С. 2.
48. Матівос Ю. Трагедія і героїзм Зеленої Брами : сторінки безсмертя / Ю. Матівос // Кіровоградська правда. – 2007. – 17 липня. – С. 3; 20 липня. – С. 5.

49. Шурапов В. Земний уклін тобі, солдате: монографія / В. Шурапов, Р. Федосеева. – Кіровоград : КОД, 2005. – 337 с.
50. Долматовский Е. А. Зеленая брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны / Е. А. Долматовский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 315 с.
51. Долматовский Е. А. Было. Записки поэта / Е. А. Долматовский – М. : Советский писатель, 1982. – 800 с.
52. Долматовський Є. Нові сторінки «Зеленої брами» / Є. Долматовський // Черкаська правда. – 1982. – 22 червня.
53. Хизенко И. А. Ожившие страницы / И. А. Хизенко. – М. : Воениздат, 1963. – 345 с.
54. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кіровоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.
55. Даценко В. Вони пройшли через пекло : 11 квітня – Міжнародний день визволення в'язнів фашизму / В. Даценко // Народне слово. – 2009. – 9 квітня. – С. 6; 16 квітня. – С. 6; 23 квітня. – С. 6; 30 квітня. – С. 6.
56. Даценко В. Пам'яті тих, хто пройшов через пекло нацистських таборів смерті / В. Даценко // Перша електронна газета. – 2015. – 13 квітня [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://persha.kr.ua/news/42420-pamyati-tix-xto-projshov-cherez-peklo-nacistskix-taboriv-smerti.html>.
57. Ковальчук М. Оточення вогневе: подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами : художньо-документальна розповідь про маловідому сторінку початкового періоду Великої Вітчизняної війни / М. Ковальчук. – Тернопіль : Астон, 2006. – 208 с.
58. Панасенко О. В. Сторінки історії німецької окупації Кіровоградщини 1941–1944 рр. Концтабір на станції Адабаш / О. В. Панасенко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 264–271.
59. Пагір'я О. Місця нацистського терору на території Кіровоградської області, 1941– 1944 рр. / О. Пагір'я // Музей «Територія терору» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=487>.
60. Parrish M. Soviet Generals in German captivity // Survey. – 1989. June. – P. 66–86.
61. Маслов О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941– 1943 роки) / О. Маслов // УДЖ. – 2010. – № 3. – С. 30–45.
62. Лискин Ю. А. Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие / Ю. А. Лискин. – М. : Изд-во Спутник, 2010. – 511 с.
63. Чорний О. Командарм П. Г. Понеделін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року / О. Чорний // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 54–66.
64. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Марінченко // УДЖ. – 2013. – № 3. – С. 151–171.
65. Нуждин О. Уманський «котел»: трагедія 6-ї і 12-ї армій / О. Нуждин. – М. : Язуз-каталог, 2016. – 384 с.
66. Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий / О. И. Нуждин. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2011. – 328 с.
67. Исаев А. В. От Дубно до Ростова / А. В. Исаев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 560 с.
68. Лепський В. Борг пам'яті та поклик душ / В. Лепський, О. Русін // Черкаський край. Інформаційний портал достовірних новин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kray.ch.ua/suspilstvo/itemlist/user/62-cherkaskiykraj>.
69. Рибченко Л. Проблема обліку військових втрат у Червоній армії в роки Великої Вітчизняної війни / Л. Рибченко // Переяславський літопис: збірник наукових статей. – Випуск 2. – 2011. – С. 92–97.
70. Ключенко Д. М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень – серпень 1941 р.) / Д. М. Ключенко // УДЖ. – 1994. – № 5. – С. 40–48.
71. Петров Б. Що робили Гітлер і Мусоліні в Умані у серпні 1941 р.? / Б. Петров // УДЖ. – 1994. – № 1. – С. 82–87.
72. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.
73. Кузнецова А. Уманський котел : взгляд из современной Москвы / А. Кузнецова // Украина-Центр. – 2009. – 27 августа. – С. 13.
74. Елецкий В. Круглый стол «Зеленая Брама: героизм и боль» / В. Елецкий // Веб-сайт «Зелёная Брама 1941 г.» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://parabellum1941.narod.ru/simple30.html>.
75. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI. – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: «Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять». Матеріали науково-практичної конференції / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2011. – 128 с.
76. Кучер В. І. Дезертири: військові злочинці чи заручники трагічних обставин / В. І. Кучер // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Вип. 202, ч. 3. – 2011. – С. 99–107.
77. Фролов Ю. Крушители империи СССР. 1938–1945: в 3-х кн. / Ю. Фролов. – Донецк: Донеччина, 2001. Кн. 3. – 480 с.

78. Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) / Ю. Костенко // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm.
79. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) / І. І. Дерейко. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 174 с.

References

- Lysenko, O. E. (2015). Overcoming «the myth of war» or what heritage we abandon: academic survey, the politics of memory and the challenge of the time (to the 70th anniversary of the victory over Nazism and fascism). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 2, 4–22 (in Ukr.)
- Suprunenko, N. I. (1956). *Ukraine in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941–1945)*. Kyiv: State Political publishing house of the USSR (in Russ.)
- Telpukhovskiy, B. (1959). *The Great Patriotic War of the Soviet Union (1941–1945): a brief review*. Moscow: State Political publishing house of the USSR (in Russ.)
- Dovzhenko, O. P. (1990). *Ukraine in the heat of war: motion picture story, diary*. Kyiv: Soviet writer (in Ukr.)
- Bondarets, V. I. (1960). *Prisoners of war. Captain's notes*. Moscow: Molodaya gvardiya (Young guards) (in Russ.)
- Bagramyan, I. Kh. (1984). *That was the beginning of the war*. Kyiv: Politizdat of Ukraine (Political publishing house of Ukraine) (in Russ.)
- Kisiloyv, V. N., & Romanichev, N. M. (1989). Estimate consequences of South Front operations at the beginning of the Great Patriotic War. *Voenno-istorycheskyi zhurnal* (Journal of war history), 7, 14–21 (in Ukr.)
- Zamlynsky, V. O. (compiler) (1991). *The summer of 1941. Ukraine: documents and materials. Chronicle of events*. Kyiv: Ukraine publishing house (in Russ.)
- Butsko, O. V. (2000). *Prisoners of war in the USSR (1941–1945)*. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 4, 120–126 (in Ukr.)
- Koval, M. V. (2001). *The year of 1941. The problems of historical memory*. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 3, 69–91 (in Ukr.)
- Korol, V. Y. (2004). *The tragedy of prisoners of war on the occupied territory of Ukraine in 1941–1944*. Kyiv: Academy (in Ukr.)
- Lysenko, O. E. (2011). *The study of World War II in present-day Ukraine: principal trends and prospects*. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 4, 165–194 (in Ukr.)
- Marushchenko, O. (2010). *Principal trends in modern Ukrainian historiography of World War II*. *Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st. Istorychni narysy. Knyha persha. NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny* (Ukraine in World War II: the view from the 21st century. Historical essays. Volume 1. NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine). Kyiv: Naukova Dumka (Academic thought), 83–142 (in Ukr.)
- Lysenko, O. E., & Mukovsky, I. T. (1997). *Victory and self-sacrificingness: Ukrainians on the fronts of World War II*. Kyiv: Poshukovo-vyd. ahentstvo «Knyha pam'yati Ukrayiny» (Search publishing agency «The Book of Memory of Ukraine») (in Ukr.)
- Poluda, V. A. (2015). *Prisoners of war status in Nazi camps on the territory of Reich commissariat «Ukraine» and in the zone of military occupation*. *Zbirnyk naukovykh prats' «Hileya: naukovyy visnyk»*. Seriya: Istorychni nauky (Collected research papers «Gileya: academic bulletin». Series: Historical Sciences), issue 98, 67–71 (in Ukr.)
- Potylichak, O.V. (1999). *Exploitation of manpower resources of Ukraine by Hitlerite Germany during the years of occupation: dissertation for the degree of candidate of historical sciences*. Kyiv: National Pedagogical University M.P. Dragomanov (in Ukr.)
- Stetskevich, V. (2010). *Soviet historiography of World War II*. *Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st. Istorychni narysy. Knyha persha. NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny* (Ukraine in World War II: the view from the 21st century. Historical essays. Volume 1. NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine). Kyiv: Naukova Dumka (Academic thought), 43–82 (in Ukr.)
- Fasolnyak, Y. Y. (2012). *Some aspects of Uman defensive operation in the light of new documents*. *Pereyaslav-Khmelnitsky: Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: zbirnyk naukovykh stattey* (Academic transactions in Ukrainian History: academic bulletin), issue 29, 240–244 (in Ukr.)
- Shevchenko, S. (2011). In Babenko, O. (Ed.). *The historiography of defensive battles in Kirovograd Region in summer of 1941 (local history studies of Soviet period and the period of independent Ukraine)*. *Krayeznavchyy visnyk Kirovohradshchyny* (Local History bulletin of Kirovograd Region), issue VI. Kirovohrad: Central Ukraine publishing house, 27–34 (in Ukr.)
- Mdller, C. (2001). *Mass extinction – Stalag 305 in Ukraine in 1941–1944*. – MPhil: Schulenburg-Leine (in Germ.)
- Schtrait, K. (2009). *Trans. from German by I. Diakonov . «They are not our brothers». Wehrmacht and Soviet prisoners of war in 1941–1945*. Moscow: Russian historical society (in Russ.)
- The warfare of Germany against the Soviet Union, 1941–1945: documentary exposition*. (1994). Ryurupa, R. (Ed.), transl. from German by T. Pereverzeva. Berlin: Blank & Reschke (in Russ.)

23. Tippelskirch, K. von. (2001). *History of World War II 1939–1945*. Transl. from German by M. A. Zakharchenko. Moscow: ACT; St.Petersburg: Poligon (in Russ.)
24. Schtrait, K. (2005). *Soviet prisoners of war in Germany. Vtoraya myrovaya voyna: vzhlyad yz Hermanyu (World War II: view from Germany)*. Moscow: Eksmo; Yausa, 233–258 (in Russ.)
25. Müller, K.-D. (2008). *Soviet prisoners of war in and internees. Viys'kovyy polon i internuvannya. 1939–1956. Pohlyad cherez 60 rokiv: materialy mizhnar. nauk. konf. (Military captivity and internment. 1939–1956. View in 60 years: materials of international scientific conference)*. Kyiv: Parliament publishing house (in Russ.)
26. Shevchenko, V. (2008). *Fascist occupation regime in Ukrain and the fate of prisoners of war (1939–1944). Military captivity and internment. 1939–1956. View in 60 years: materials of international scientific conference*. Kyiv: Parliament publishing house (in Ukr.)
27. Vronska, T. V. (2015). In O. E. Lysenko (Ed.). *The militaries in encirclement of the first «pockets» in 1941: right and suppression. Traven' 1945 roku u naukovomu dyskursi, natsional'niy svidomosti ta istorychniy pam'yati: zb. materialiv mizhnar. nauk. konf. (May 1945 in academic survey, national consciousness and historical memory: bulletin of materials of international scientific conference)*. Kyiv: HUUOU (in Ukr.)
28. Schneer, A. (2005). *Captivity: Soviet prisoners of war in Germany, 1941–1945* Moscow: Bridges of culture; Jerusalem: Gesharim (in Russ.)
29. Pastushenko, T. (2011). *The study of the problem of Soviet prisoners of war in World War II: the view in the light of everyday history. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: zb. nauk. statey (Pages of military history of Ukraine: collected research papers)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU, issue 14, 37–45 (in Ukr.)
30. Pastushenko, T. (2014). In O. E. Lysenko (Ed.). *From the outlaw to the «unknown hero» of war. The character of a Soviet prisoner of war in the official ideology and Soviet literature. Borot'ba za Ukrayinu v 1943–1944 rr.: vlada, zbroyni syly, suspil'stvo. Zb. nauk. prats' (Struggle for Ukraine in 1943–1944: power, armed forces, society. Collected research papers)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU, 587–597 (in Ukr.)
31. Levykin, V., & Pastushenko, T. (2011). *On both sides of the front: the problem of Soviet prisoners of war in World War II. Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st. Istorychni narysy. U dvokh knyakh. Knyha druha (Ukraine in World War II: the view from the 21st century. Historical essays. In two volumes. Volume 2)*. NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka (Academic thought), 340–385 (in Ukr.)
32. Pastushenko, T. (2015). In O. E. Lysenko (Ed.). *Breakout of Kiev encirclement by the Red Army units in 1941: reasons for defeat and losses. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statey (Pages of military history of Ukraine: collected research papers)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU, issue 17, 61–76 (in Ukr.)
33. Vronska, T. V., & Pastushenko, T. V. (2015). *The back side of the war: historical and social legal portrait of Soviet people in encirclement. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian historical journal), 2, 22–41 (in Ukr.)*
34. Zabolotny, O. M. (2012). *The status of Soviet prisoners of war on the territory of Ukraine 1941–1944: dissertation for the degree of candidate of historical sciences*. Kiev: National University T. Shevchenko (in Ukr.)
35. Myahkiy, I. M. (2015). *Concentration camps of prisoners of war in Ukraine in 1941–1943 (in accordance with the documents of CSAGA of Ukraine)*. Arkhivy Ukrayiny (Archives of Ukraine), issue 3, 101–114 (in Ukr.)
36. Anikanova, T. I., Raikhtsaum, A. L. et al. (1994). *Reference book about storing places of documents about German Nazi camps, ghettos, other places of forced confinement and forcible removal of people to work in Germany and other countries of Europe during the Great Patriotic War 1941–1945*. Moscow: Rosaearchives (Russian Archives) (in Russ.)
37. Dubik, M. G. (Ed.) (2000). *Reference book about camps, prisons and ghettos on the occupied territory of Ukraine (1941–1944)*. Kyiv: Ukrainian national fund «Mutual understanding and reconciliation» (in Ukr.)
38. *Camps, prisons and ghettos on the occupied by Nazis territory of Kirovohrad Region. Compiler and comments by Ivan Petrenko*. Retrieved from <http://dariko.kr-admin.gov.ua/zmi/zdp/2014-zdp4.pdf>. (in Ukr.)
39. Abramets, D. V., Torgalo, Y. V. et al. (2013). *The book of memory of stalag 349 (Uman)*. Uman: «Vizavi» publishing house (in Ukr.)
40. Krymovska, S. (2012, May). *Uman gives back the names to «Soviet traitors» posthumously: ascertainment of the names of the fallen in «Uman pocket»*. Molod Cherkashchyny (Youth of Cherkasy Region) (in Ukr.)
41. Hryhorenko, T. V. (2013). *History of Uman District: bibliographical guide*. Uman: «Vizavi» publishing house (in Ukr.)
42. Melnichenko, M. (1994, November). *Uman pocket: genocide closely*. Cherkaskiy kraj (Cherkasy Region) (in Ukr.)
43. Petrichenko, N. (1993, December). *V. K. Pavelkovsky: head of underground patriotic group, took part in release of prisoners of war from «Uman pocket»*. Umanska zorya (Uman dawn) (in Ukr.)
44. Makarova, T. P. (2010). *On the roads of Victory: bibliographical guide (to the 65th Anniversary of Victory in the Great Patriotic War)*. Kirovohrad: Central Ukrainian publishing house (in Ukr.)
45. Bratchenko, I. (2000, August). *The tragedy near the village of Pidvysoke where in summer 1941 the 6th and 12th armies were encircled and fell. Narodne slovo (People's word)* (in Ukr.)
46. Vovchenko, V. (2009, July). *Everlasting grief of Zelena Brama. Zori nad Synyukhoiu (Stars over Synyukha)* (in Ukr.)

47. Kravchenko, N. (2007, April). There was a concentration camp here. *Novhorodkivski visti* (Novhorodkivka news) (in Ukr.)
48. Mativos, Y. (2007, July). The tragedy and heroism of Zelena Brama; pages of immortality. *Kirovohradska Pravda* (Kirovohrad truth) (in Ukr.)
49. Fedoseyeva, R., & Shurapov, V. (2005). Respect to you, the soldier: monograph. Kirovohrad: KOD (in Ukr)
50. Dolmatovsky, E. A. (1989). *Zelena Brama: Documentary legend about one of the first battles of the Great Patriotic War*. Third edition. Moscow: Political publishing house (in Russ.)
51. Dolmatovsky, E. A. (1982). It was. Poet's notes. Moscow: Sovetskiy pisatel (Soviet writer) (in Russ.)
52. Dolmatovsky, E. A. (1982, June). New pages of «Zelena Brama». *Cherkaska Pravda* (Cherkasy truth) (in Ukr.)
53. Khizenko, I. A. (1963). Pages returned to life. Moscow: Voenizdat (Military publishing house) (in Russ.)
54. Datsenko, V. (2013). *Zelena Brama: returning to the legend*. Kirovohrad: Imex-Ltd (in Ukr.)
55. Datsenko, V. (2009, April). They have passed through the hell: 11 April – International day of the liberation of prisoners of fascism. *Narodne slovo* (People's word) (in Ukr.)
56. Datsenko, V. (2015, April). To the memory of those who have passed through the hell of Nazi death camps. The first electronic newspaper. Retrieved from <http://persha.kr.ua/news/42420-pamyati-tix-xto-projshov-cherez-pekle-nacistskix-taboriv-smerti.html> (in Ukr.)
57. Kovalchuk, M. (2006). Fire encirclement: heroic deed and tragedy of Zelena Brama heroes: fiction and documentary story about a little known page in history at the beginning of the Great Patriotic War. Ternopil: Aston (in Ukr.)
58. Panasenko, O. V. (2014). Pages in history of Kirovohrad Region occupation 1942–1944. Concentration camp at Abadash station. *Mizh Buhom i Dniplom. Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrainy* (Between the Bug and the Dnieper. Scientific and local history bulletin of Central Ukraine), issue II. Kirovohrad: Central Ukraine publishing house, 264–271 (in Ukr.)
59. Pahirya, O. Places of Nazi terror on the territory of Kirovohrad Region, 1941–1944. *Muзей «Terytoriya teroru»* (Museum «The territory of terror»). Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publicatiobs/details/?newsid=487> (in Ukr.)
60. Parrish, M. (1989, June). Soviet Generals in German captivity Survey. 66–86. (in Eng.)
61. Maslov, O. (2010). Losses of the Soviet generals as prisoners of war on the territory of the Ukrainian SSR (1941–1943). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 3, 30–45 (in Ukr.)
62. Liskin, Y. A. (2010). Hiding places of the Great Patriotic War. Army commander Ponedelin and others. Moscow: Sputnik (Satellite) (in Russ.)
63. Chorny, O. (2011). In O. Babenko (Ed.). Army commander P.G. Ponedelin in reminiscences of the participants of tragic events in the summer of 1941. *Krayeznavchyy visnyk Kirovohradshchyny* (Local history bulletin of Kirovohrad Region), issue VI. Kirovohrad: Central Ukraine publishing house, 54–66 (in Ukr.)
64. Marinchenko, O.O. (2013). Demographic measurement of defeat in 1941: the scale of losses of WPRA by military prisoners of war on the territory of Ukraine. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 3, 151–171 (in Ukr.)
65. Nuzhdin, O. I. (2016). Uman pocket: the tragedy of the 6th and 12th armies. Moscow: Yausa Catalogue (in Russ.)
66. Nuzhdin, O. I. (2011). The battle near Uman: the tragedy of the 6th and 12th armies. Yekaterinburg: Ural University publishing house (in Russ.)
67. Isayev, A. V. (2004). From Dubno to Rostov. Moscow: AST publishing house (in Russ.)
68. Lepsky, V., & Rusin, O. The debt of memory and the call of the heart. *Cherkaskiy kray* (Cherkasy Region). Data portal of reliable news. Retrieved from <http://kray.ck.ua/suspilstvo/itemlist/user/62-cherkaskiykray> (in Ukr.)
69. Rybchenko, L. (2011). The problem of calculation of military losses in the Red Army during the Great Patriotic War. *Pereyaslavs'kyi litopys: zbirnyk naukovykh statey* (Pereyaslav chronicle: collection of research papers), issue 2, 92–97 (in Ukr.)
70. Klyuyenko, D. M. (1994). The tragic fate of the 6th and 12th Soviet armies in Ukraine (June – August 1949). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 5, 40–48. (in Ukr.)
71. Petrov, B. (1994). What did Hitler and Mussolini do in Uman in September 1941? *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* (Ukrainian historical journal), 1, 82–87 (in Ukr.)
72. Hrytsyuk, V. (2010). Strategic and front operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU (in Ukr.)
73. Kuznetsova, A. (2009, August). Uman pocket: the view from present-day Moscow. *Ukraine-Centre* (in Russ.)
74. Yeletsky, V. Workshop «Zelena Brama: heroism and a heavy heart». Website «Zelena Brama 1941». Retrieved from <http://parabellum1941.narod.ru/simple30.html> (in Ukr.)
75. Babenko, O. (Ed.). (2011). Local history bulletin of Kirovohrad Region. Issue VI. Special issue devoted to the 70th anniversary of tragic events in Zelena Brama: «Zelena Brama: heroism – tragedy – memory». Materials of theoretical and practical conference. Kirovohrad: Central Ukraine publishing house (in Ukr.)
76. Kucher, V. I. (2011) Deserters: war criminals or hostages of tragic circumstances. *Visnyk Cherkas'koho un-tu. Seriya: Istorychni nauky* (Bulletin of Cherkasy University. Series: historical sciences), issue 202, 99–107 (in Ukr.)

77. Frolov, Y. (2001). Destructors of the empire of the USSR. 1938–1945. In 3 volumes. Vol. 3. Donetsk: Donetchina (Donetsk Region) (in Russ.)
78. Kostenko, Y. (2001). Moral and psychological state of the Red Army during the first battles (June 1941). *Voyenna istoriya* (War history), 3–4. Retrieved from http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm (in Ukr.)
79. Dereiko, I. I. (2012). Local units of German army and police in Reich commissariat «Ukraine» (1941–1944). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU (in Ukr.)

ROMANKO Iryna Ivanovna,

assistant professor at the department of Professional Pedagogics and Social and Human Sciences, Kirovograd Flight Academy of the National Aviation University, Ph.D., assistant professor
e-mail: kafedra09@i.ua

**THE RESEARCH OF THE EVENTS OF «ZELENA BRAMA»:
HISTORIOGRAPHICAL ASPECT**

The article analyzes the state of initial phase development of the German-Soviet war, particularly the encirclement of the 6th and 12th Armies in July – August 1941 ; causes of a massive hit in captivity of the Red Army soldiers, their detention in German concentration camps; a controversial issue of the number of prisoners is initiated. Prospects of scientific studies are outlined in this segment of basic research.

One of the first large scale encirclement of the Soviet Army took place on the territory of the woodland «Zelena Brama» situated in Novoarkhangelsk District of Kirovograd Region.

This woodland became known for its grief after publishing the book by Eugeny Dolmatovsky called «Zelena Brama» in 1979. The author narrated about the battles of two armies that were encircled between the towns of Uman and Novoarkhangelsk. The woodland «Zelena Brama» became the last place where Soviet soldiers and officers put up resistance to the enemy. Thousands of them were killed and tens of thousands were taken prisoners there.

Today, the issues of national awareness and national identity and memory become exceptionally topical in terms of aggravation of Russian-Ukrainian military and information confrontation.

«Maidan» and aggression of Russia against Ukraine in 2014 became the catalyst of ideological distancing from the Soviet version of the interpretation of the events of World War II and their rethinking not only among professionals but also the public.

A complex and always important social problem of military captivity, which was ideological by Soviet historiography, has not been studied – Kremlin regime could not openly admit that in 1941–1942 such a huge mass of troops was in the hands of the enemy with its direct fault. Thus, the problem does not fit into officious myth of «the Great Patriotic War», the essence of which (according to the head of the Department of History of Ukraine during the Second World War the Institute of History of Ukraine NASU O. Lysenko) was in sacralization, glorification, romanticizing of the events that by their nature could not be right to show all the contradictions of the German-Soviet war.

Due to objective reasons Ukrainian historiography was able to launch a comprehensive analysis of the mentioned problems much later, explore biographies of prisoners of war in Ukraine. It is too far to comprehensive answers about the fact which really was the life of Soviet prisoners of war.

The theme of Soviet prisoners of war in historiography of World War II continues to be investigated in a form of a meta-narrative. Historians' attention is concentrated on general policy issues concerning Nazi prisoners of the Red Army, their conditions of detention and exploitation on the territory of the Third Reich, the functioning of the camp system.

A full picture of Nazi policy towards Soviet prisoners of war either on the entire territory of Ukraine or its separate regions still is not restored, the scale of prisoners' destruction in the camps and on the battlefield is not discovered. Yet research published by the scientists of our country and foreign scientists enable the author of this article to reconstruct the whole issue.

So, despite the serious historiographical heritage in the study of the tragic events of the Battle of Uman scientists' work in this direction continues and provides a deeper and more in-depth factual and compiled materials on this subject. In part, this situation is caused by the discovery of new, previously not processed by historians source arrays complement or even radically changing the definition of the subject.

However, existing achievements «do not close» the question in full. Causes and consequences of the capture and death in captivity of the huge number of soldiers remain meaningful from the theoretical and military point of view, and also their moral and psychological state, the circumstances in places of detention and survival strategies, moral and legal rehabilitation etc.

The tasks that are needed to be studied: clarification and specification of statistics on the number of Soviet soldiers who were in captivity because of Uman «pocket»; writing some stories about definite concentration camps and studying the fate of specific prisoners in terms of social history and the history of everyday life and so on.

Defeat in Uman as previous and subsequent defeats and victories of the Red Army in the war exposed a major flaw, and perhaps a feature of Soviet troops – his slavish nature, which, actually, was a logical continuation of the totalitarian society in general. A slave-soldier by his nature was not prepared to make decisions, he was not taught to do that.

Displacement of research focus from the organizational structure of military captivity to a person of the prisoner will allow scientists to focus not only on the causes of mass destruction, but also on ways of prisoners' surviving. This kind of problem will help to see not a monotonous group of Soviet prisoners of war, but a lot of options for life stories, national, ideological, psychological characters, which ultimately can lead to understanding the motivation of certain actions, assess their consequences.

The historical science in Ukraine faces new, extremely responsible tasks in modern conditions. First of all this is a promotion of the Armed Forces construction and the national and patriotic education of the youth. Solving these problems is possible only through a deep and comprehensive rethinking of the military experience of the past.

It is necessary to take into account the bitter experience of the initial phase of the German-Soviet war in the extreme conditions of Russian aggression in eastern Ukraine, which continues today. No mechanism of «a rapid response», psychological confusion, even helplessness cause significant losses for the society.

Focus displacement from the large-scale military operations towards the man, his life strategies, experiences, behaviours in captivity opened «parallel world» of the war. Social, verbal, intellectual, gender history, the history of everyday life and other areas of modern historical science is the most active area for answering challenges.

Key words: historiography, Uman «pocket», Zelena Brama, Soviet prisoners of war, concentration camp.

*Надійшла до редакції 01.05. 2017
Затверджена до друку 10. 05. 2017*

УДК 94(477)«1649–1657»:327(4)

ЧАБАН Анатолій Юзефович,
доктор історичних наук,
професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького
e-mail: achaban0909@ukr.net
ХАРСУН Ольга Вікторівна,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідним експозиційним відділом КУ «Обласний художній музей» ЧОР
e-mail: olgakharsun@ukr.net

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК СУБ'ЄКТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Анотація. У запропонованому дослідженні висвітлюються міжнародні відносини Української козацької держави у 1649–1657 рр. Підкреслюється, що зовнішньо-політичний фактор розгортання Української національно-визвольної революції середини XVII ст. століття став одним із ключових) у визначенні причин та характеру визвольних змагань цього часу.